

ИВАН ШИШМАНОВ

Христо Радевски

Получих писмо от моя състудент и приятел Димо Минев по повод на втората ми книжка „Живи като живите“. Приятелско, насърчително писмо. И се унесох в спомени за студентските ми години. И над всички студенти и професори, които изплаваха в паметта ми, все повече се открояваше ярката фигура на Ивана Шишманов. Спомних си неща, които бях почти забравил, в паметта ми се проявиха подробности от облика и поведението на този изключителен български учен. И ме поблазни желанието да ги разкажа.

Не вярвам да има човек измежду нашите учители, професори, литератори и други културни дейци, които са слушали лекциите на Шишманова и да не са очаровани от личността, ерудицията и демократизма му. Той се налагаше не само със стройната си изящно облечена подвижна фигура, с енергичния си малко дрезгав глас, с категоричността на своите убеждения и деликатните си обноски. Той се налагаше с цялото си поведение на дълбоко ерудиран учен и предприемчив общественик. По негова инициатива се почва многотомното издаване на български народни умотворения, той — като министър на просветата — изпраща в чужбина много културни дейци да се приобщат с голямата световна култура и да продължат делото на Пенча Славейков. Той беше истински стопанин на българската национална култура, който гореше с високите патриотични пориви на нашето Възраждане. Приятел и почитател на Вазова, той по вазовски обичаше страната си и тази обич дава тон на широката му демократична дейност.

Четеше лекциите си в зданието на ул. „Московска“, срещу някогашния царски дворец, сегашна Национална галерия, и в зданието на ул. „Тетевенска“ 1. Четеше по Ренесанса и сравнителна история на литературата. Неговите аудитории винаги биваха препълнени със студенти. Лекциите му идваха да слушат и студенти от другите специалности, които не са задължени за това. Защото беше удоволствие да го слушаш. Той създаваше в аудиторията омази празнична и делова атмосфера, като при извършването на някакъв тържествен акт. Всяка негова лекция беше откритие на нещо ново из многопластовата история и теория на литературата. При това говореше документирано, убедително, енергично. Пред себе си върху катедрата поставяше някакви бележки, към които поглеждаше сегиз-тогиз, но това никак не спъваше емоционалния темп на речта му, нито помътвяше очарованието на неговото красноречие. Сивеещата му цресана настрани коса, късо подстриганите мустаци и бръчките около очите, прикривани от пенсето, придаваха някакво благородство на физиономията му. И струваше ти се, че този човек не е способен да се пошегува. А речта му бе освежавана с постоянни остроумия, които вмъкваше ту като коментарии към литературните факти, които съобщаваше, ту с духовити цитати из самите произведения, за които говореше. Имаше любим израз: „социален резонанс“. С това подчертаваше, че литературните факти трябва да се обясняват във връзка с обществения живот. И в своите коментарии често съпоставяше миналото с днешните литературни явления и диреше успоредици между тях. Това придаваше особена актуалност на лекциите му. Правеше ги живи, съвременни. Чрез миналото обясняваше днешните явления и на днешните явления диреше корена в миналото.

Правеше ми впечатление, че тоя строг и сериозен учен не се стесняваше от нецензурните места, с които изобилствува ренесансовата литература. И съвсем не се боеше да не опорочи студентите с тях. И все пак всичко през неговите уста биваше високо нравствено. Защото беше пряко противоположно на филистерщината. Той смяташе студентите за сериозни хора, които вече разбират сложните проблеми на живота и на които не е нужно да се чете правоучение.

В неговите лекции, в мисленето му се чувствуваше дисциплината на големия учен. Той очевидно биваше доволен от препълнената аудитория, но искаше същата дисциплина и от своите слушатели. Веднъж беше валило дъжд, времето бе студено и влажно и голяма част от студентите не дойдоха на лекцията му. Залата беше прошарена с празни места. Шишманов влезе енергично, както винаги, но се огледа малко изненадан, намръщи се и каза нещо подобно: „Аз, старият и болен човек, въпреки неблагоприятното време се дигнах от къщи да дойда да ви чета, а младите не благоволяват да дойдат. Какво значи това?“ Беше просто разстроен. И нареди на един студент да запише имената на присъстващите. Но лекцията си не прочете. Отиде си обиден. Разбира се, нищо не последва срещу ония, които не бяха дошли на лекцията. Самата атмосфера в университета беше твърде демократична и най-малко Шишманов би я нарушил. Но тази мярка от негова страна беше очевидно сериозен упрек срещу отсъстващите. И друг път не си спомням да се повтори подобно нещо.

Когато четеше лекциите си, в залата владееше абсолютна тишина. Чувствуваше се съсредоточението и на лектора, и на слушателите в предмета, по който се говори. И никой с нищо не си позволяваше да наруши тази тишина. На неговите лекции студентите биваха редовни, отрано заемаха местата си и чакаха с нетърпение професора. Веднъж една студентка, твърде набоксинена и очевидно с намерението да направи впечатление, влезе в залата, след като професорът беше почнал да говори. Със самочувствието, че в момента цялата зала ѝ се любува, тя кокетно се озърна на всички страни и се отправи към свободното място в задните редове. Спря се, остави някак небрежно чантата си и като че отегчена — както правят празните и високомерни дами — си свличаше ръкавиците. Чувствуваше, че всички я гледат. Наистина всички погледи бяха вперени в нея, защото още с влизането ѝ Шишманов прекрати речта си, свали си пенснето и внимателно я проследи. Когато победоносно седна, професорът натъкми пенснето си, кимна ѝ учтиво и високо произнесе: „Добрутро!“ Смях заля залата. Той сериозно продължи лекцията си.

И друг — противоположен на този — случай си спомням. Малко преди дванадесет часа, когато вече беше към края, един от нашите колеги стана тихо, взе чантата си и излезе на пръсти, като безшумно притвори след себе си вратата. Ние се поразявахме, знаехме, че професорът не обича това и очаквахме неговата реакция. Той забеляза неспокойствието ни и се обърна към нас:

— Господа, на този свой колега трябва шапка да свалите. Той е беден младеж и е принуден да сервира във вегетарианската гостилница, за да изкара прехраната си и да се учи. Аз му разреших да излезе преди края на лекцията, да не закъснее за работата си.

*

През една студена зима — не си спомням годината — ние, няколко студенти, чиито квартири бяха далеч от университета, се чудехме къде да се приютим на топло, докато дойде два часа, когато се отваряше семинарната стая за работа. А там беше топло и удобно. Но прислужникът — мисля, се казваше Димитър — не желаше да ни отвори, както и да го молахме. Гледаше си спокойствието. И веднъж седим ние трима — Димо Минев, Иван Писарев — наш колега — и моята милост — на стълбището, зъзнем и чакаме да дойде два часа. В това време пристига с дебела чанта един от нашите професори — нека не споменавам името му — още жив е и дай боже дълго да живее. Поздравихме го учтиво. Той ни изгледа: „Какво има господа, защо стоите тука?“ Оплакахме се от Димитра, че не желае да ни отвори да стоим на топло, че сме бедни студенти и квартирите ни са далече. Макар че и близо да бяха, и там беше студено. Професорът

мазно ни отвърна: „Ами, господа, сега е почивно време и всички работни помещения са затворени.“ И влезе в топлия си кабинет.

Ние се спогледахме и решихме: защо да не отидем да се оплачем на проф. Шишманов? Не зная защо решихме на него да се оплачем — той ли беше декан на факултета или просто се надявахме на него. Но така решихме и веднага се отправихме към жилището му на ул. „Шипка“. Намерихме къщата и позвънихме на вратата. Отвори ни слугинята и ни запита кого дирим. Казахме ѝ, че сме студенти и искаме да видим господин професора. Тя ни остави и изтича навътре. През отворената врата чухме енергичния глас на Шишманова: „Нека дойдат веднага!“

Влязохме в кабинета му. Топла уютна стая, то се знае, отрупана с шкафове с книги. Професорът стоеше прав пред писалищната си маса, на която се виждаха изписани листове. В ръката си държеше писалката. Беше в халат и по чехли. Поздравихме го. Отвърна ни: „Добър ден, господа! Какво има?“ Обяснихме му защо го безпокоим. Той внимателно и прав ни изслуша, след това каза: „Така ли? Идете и кажете на Димитра веднага да дойде при мене!“

Ние така и направихме.

На другия ден Димитър се оплакал на един от колегите: „Какво сте ме наклепали пред проф. Шишманов, бе? Повика ме и ми се скара, задето не ви отварям семинара. Каза: „Ти си назначен там да услужваш на тези хора, това са утрешни учени и твои шефове. Ще се държиш прилично с тях!“

В този смисъл му е говорил Шишманов, а Димитър е предал това на колегата, разбира се, на своя шопски език. Разправам тази случка, защото тя, както и другите, характеризира човека Иван Шишманов. Особено като го съпоставиш с другия професор.

*

Тази съпоставка още по-драстично изпъква при следния случай.

Студентският празник по онова време се чествуваше много бурно. Прогресивните студенти, организирани в своите академически дружества, си устройваха вечеринки и се забавляваха, а фашистите студенти миткаха из столицата на пияни тълпи, безчинствуваха — разбира се, покровителствувани от полицията — и нападаха вечеринките на прогресивните студенти. И често ставаха побоища. Празникът се превръщаше в денонощие на политическа борба.

На самия празник сутринта по традиция в Народния театър — тогава само сегашният театър „Иван Вазов“ се казваше н а р о д е н — се устройваше тържествено събрание с граждани и студенти, доколкото можеха да влязат. Студентите заемаха обикновено втория балкон. И между тях непрекъснато сновяха агенти на полицията — да не би нещо да стане. А ние нарочно, когато засвирваха националния химн „Шуми Марица“, не ставахме от местата си или не си сваляхме шапките. И често се разпалваха спречквания и схватки в самия театър.

На това тържествено събрание се правеше отчет за работата на университета. Там присъствуваше винаги „негово величество“ цар Борис III със семейството си. А министерската ложа се пълнеше с министри.

И на едно такова тържество се появи на сцената професорът, за който споменавам по-горе. Застана пред катедрата, направи сервилен поклон към царската ложа и раболепно произнесе: „Ваше величество, ваши височества!“ (Не си спомням дали не каза „Ваше блажено величество“.) После със същото раболепие, но, разбира се, с една нота по-ниско, се обърна към ложата на министрите: „Многоуважаеми велможии!“ И най-после, с още една нота по-ниско, към публиката: „Уважаеми дами и господа!“

Каза своето встъпително слово, откри тържеството и даде думата на проф. Шишманов за доклад.

Шишманов излезе строен и енергичен на сцената. Не погледна нито царската ложа, нито ложата на министрите, а се обърна направо към публиката: „Дами и господа!“ И започна речта си.

Мисля, че тук, както се казва, коментар не е нужен. Двамата професори прекрасно се самохарактеризираха. И двамата учени, и двамата личности. Но от личност до личност има разлика.

Тия мои впечатления ме връщат към ученическите ми години, когато — без дори да знаех кой е този Шишманов — ми попаднаха негови епиграми — струва ми се, публикувани в читанките. И ми е правила впечатление тяхната находчивост и острата им лютивина. Някои от тях и досега помня:

На ядене си бърз, ленив си по вървеж,
я чуй, ходи с устата, а с краката еж.

Или:

Клеветници ли те бедят,
спомни си тия редове:
оси зурли си не хабят
за лоши, гнили плодове.

Макар първата да е по Лесинга, а втората по Бюргера, аз съм запомнил името на Шишманова. Много от неговите епиграми и сатирични стихотворения са в същност преводи от световни поети, но той така ги е побългарил, че са станали напълно български. И тази негова дейност заслужава сериозно внимание при едно разглеждане принципите на стихотворния превод.

Освен това те твърде много говорят за чувствителността на автора към несправедливостите в живота и пороците на хората. Те характеризират неговия демократизъм и чувството му към художествената реч, и специално към сатирата. Трябва да се прибави, че Шишманов е роднина на Алеко Константинов и зет на украинския прогресивен историк, публицист и обществен деец Михаил Драгоманов, който е бил професор в Софийския университет и умира в България. Той е имал без съмнение силно влияние върху младия български учен, комуто е вдъхнал своя хуманизъм. И без съмнение Шишманов не може да не се е ръководел от гражданското поведение на безпощадния Алеко, когато често цитирал лекциите си. Често шеговито повтаряше безпardonния израз на бай Ганя: „Дума дупка не прави.“

*

И последния тъжен акорд от моите спомени за Шишманова. Беше през втората половина на месец юни 1928 г. Бях арестуван — тогава това често се случваше. И от най-горния етаж, от ареста, на Дирекцията на полицията срещу Львовия мост видях да се точи дълго траурно шествие през моста по тогавашната улица „Мария Луиза“ — сега „Георги Димитров“ — към Орландовци. Попитах стражаря, който разнасяше хляб на арестантите, кого погребват. „Професор някакъв умрял — Шишманов“ — отвърна той.

Като излязох от ареста, научих, че пренесли тялото му от Осло, Норвегия, гдето е бил като български делегат на конгрес на ПЕН-клубовете.

Тогав работех като коректор в списание „Наковалня“, редактирано от Димитра Полянов. И редакторът, който имаше твърде сектантско отношение към хората от другия лагер, написа в броя на списанието от 28 юни 1928 г. следната бележка:

„На 22 т. м. почина в Осло (Норвегия) от разрыв на сърцето проф. Ив. Д. Шишманов, най-крупният представител на буржоазната идеология у нас.

Фолклорист, литературен историк, учен, професор, общественик, проф. Ив. Д. Шишманов бе голяма фигура в нашия духовен и обществен живот.

В най-близка връзка с някогашното руско народническо движение в началото на 90-те години (той бе зет на известния украински професор емигрант Михаил П. Драгоманов, намерил прибежище в нашия млад университет през Стамболово време), проф. Шишманов не остана чужд на неговото влияние; и като човек, и като писател, и даже като министър и общественик той проявяваше широта на погледа, толерантност и симпатии дори към най-крайните теории и течения. Човек с голяма, европейска култура, той можеше да вижда зад синора на класата, към която принадлежеше, и да се бори с идейните си противници не с насилие,

не с отъстъителност, не с произвол, а пак с идеи. Пред вид на тия му качества, когато през 1919 г. нашето правителство трябваше да изпрати свой представител в освободена съветска Украйна, за такъв бе избран проф. Шишманов. Противно на всички хулители на нова Русия, когато се върна от Украйна, проф. Шишманов не скриваше своите симпатии, въпреки всички неизбежни при всяка революция ужаси и грешки, към творците на новия, съветски строй. Проф. Шишманов въведе у нас и литературното държавно меценатство: той бе първият наш министър на просветата, който облагодетелствуваше нашите млади писатели, като им даваше синекурни длъжности и стипендии за чужбина, отгдето и Яворов, и Елин Пелин, и Кирил Христов се връщаха по-малки, отколкото преди да се „приобщиат“ с европейската литература и култура. Тази е може би една от грешките на покойния заслужил професор и литератор. Покойният до края на живота си остана голям идеалист: вярваше в някакви Европейски съединени щати, в миролюбието на Обществото на народите, в културната роля на ПЕН-клубската международна организация, на чийто български клон бе председател и като негов делегат бе отишъл в Осло на конгрес.

След 50 години „свободен“ живот българската буржоазна литература и наука няма с кого да запълнят празнината, която оставя смъртта на проф. Ив. Д. Шишманова.“